

Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης

ΝΕΟΤΕΡΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ



ΝΟΜΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Νεότερη Πολιτική Θεωρία

Θεωρίες της ελευθερίας

Νεότερη Πολιτική Θεωρία

© Πασχάλης Μ. Κιτρομπλίδης, 2016

ISBN 978-960-562-600-6

Σύμφωνα με το Ν. 2121/93 για την Πνευματική Ιδιοκτησία απαγορεύεται η αναδημοσίευση και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου, η αποθήκευσή του σε βάση δεδομένων, η αναμετάδοσή του σε ηλεκτρονική ή οποιαδήποτε άλλη μορφή και η φωτοανατύπωσή του με οποιονδήποτε τρόπο, χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη.

ΔΗΛΩΣΗ ΕΚΔΟΤΙΚΟΥ ΟΙΚΟΥ

Το περιεχόμενο του παρόντος έργου έχει τύχει επιμελούς και αναλυτικής επιστημονικής επεξεργασίας. Ο εκδοτικός οίκος και οι συντάκτες δεν παρέχουν διά του παρόντος νομικές συμβουλές ή παρεμφερείς συμβουλευτικές υπηρεσίες, ουδεμία δε ευθύνη φέρουν για τυχόν ζημία τρίτου λόγω ενέργειας ή παράλειψης που βασίστηκε εν όλω ή εν μέρει στο περιεχόμενο του παρόντος έργου.

Art Director: Γιάννης Μαμαλούκος
Υπεύθυνος Παραγωγής: Ανδρέας Μενούνος
Φωτοστοιχειοθεσία: Αγγελική Μαυρογιάννη
Παραγωγή: NB Production AM141016M23



ΝΟΜΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Μαυρομιάλη 23, 106 80 Αθήνα

Τηλ.: 210 3678 800 • Fax: 210 3678 819

<http://www.nb.org> • e-mail: info@nb.org

Αθήνα: Μαυρομιάλη 2, 106 79 • Τηλ.: 210 3607 521

Πειραιάς: Φίλωνος 107-109, 185 36 • Τηλ: 210 4184 212

Πάτρα: Κανάρη 15, 262 22 • Τηλ.: 2610 361 600

Θεσ/νίκη: Φράγκων 1, 546 26 • Τηλ.: 2310 532 134



© 2016, ΝΟΜΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΑΕΒΕ

Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης
Καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης
Πανεπιστήμιο Αθηνών

Νεότερη Πολιτική Θεωρία

Θεωρίες της ελευθερίας

ΕΚΤΗ ΕΚΔΟΣΗ



ΝΟΜΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Modern Political Theory

© Paschalis M. Kitromilides, 2016

The book *Modern Political Theory* offers an in-depth analysis of the ideas and arguments of the most important representatives of social contract theory (Hobbes, Locke, Rousseau) and of utilitarian liberalism (Bentham, J. S. Mill). The presentation of these two philosophical and political currents is rounded up with a detailed survey of the reflection on the critical relationship between freedom and modernity, as it appears in the writings of leading political thinkers who wrote in French (Montesquieu, Constant and Tocqueville). Through the review of these currents of political thought, the theoretical expression of classical liberalism, which shaped the historical and political landscape of modern Europe, is presented in a comprehensive way. In its definitive sixth edition the text of *Modern Political Theory* appears revised and expanded, complemented by an updated bibliography, enhancing its value for educational and research purposes as highlighted by the reviews of its earlier editions.

ISBN 978-960-562-600-6

COPYRIGHT

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, without the prior permission of NOMIKI BIBLIOTHIKI S.A., or as expressly permitted by law or under the terms agreed with the appropriate reprographic rights organisation. Enquiries concerning reproduction which may not be covered by the above should be addressed to NOMIKI BIBLIOTHIKI S.A. at the address below.

DISCLAIMER

The content of this work is intended for information purposes only and should not be treated as legal advice. The publication is necessarily of a general nature; NOMIKI BIBLIOTHIKI S.A. makes no claim as to the comprehensiveness or accuracy of the information provided; Information is not offered for the purpose of providing individualized legal advice. Professional advice should therefore be sought before any action is undertaken based on this publication. Use of this work does not create an attorney-client or any other relationship between the user and NOMIKI BIBLIOTHIKI S.A. or the legal professionals contributing to this publication.



NOMIKI BIBLIOTHIKI

23, Mavromichali Str., 106 80 Athens Greece
Tel.: +30 210 3678 800 • Fax: +30 210 3678 819
<http://www.nb.org> • e-mail: info@nb.org



member of Europe's 500
dynamic entrepreneurs



© 2016, NOMIKI BIBLIOTHIKI S.A.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΕΚΤΗ ΕΚΔΟΣΗ

Η έκτη έκδοση προσδίδει στη *Νεότερη Πολιτική Θεωρία* την οριστική της μορφή. Προστίθεται στην έκτη έκδοση το τρίτο μέρος, «Ελευθερία και νεωτερικότητα», το οποίο προ πολλού είχα υποσχεθεί ότι θα εντασσόταν στο σύγγραμμα για να ολοκληρωθεί η ανασκόπηση των θεωριών της πολιτικής ελευθερίας, οι οποίες εμφανίστηκαν ως διανοητική και πολιτική έκφραση της ανόδου της νεωτερικότητας στη Δυτική κοινωνία. Τα θεωρητικά αυτά εγχειρήματα αποτέλεσαν οργανικά συστατικά στοιχεία της ανέλιξης της νεότερης φιλοσοφίας και οφείλουν να προσεγγίζονται με τη σοβαρότητα και τον σεβασμό που προσιδιάζει στο απαιτητικό αυτό πεδίο άσκησης και καλλιέργειας του ανθρώπινου λόγου και όχι ως απλουστευτικά ιδεολογικά ρεύματα που υπηρετούν συγκυριακές πολιτικές σκοπιμότητες.

Στην συγγραφική προσπάθεια που απέδωσε την έκτη έκδοση κατά τους εαρινούς μήνες του 2016 έτυχα της συμπαράστασης των αγαπημένων φίλων και συναδέλφων Ρωξάνης Αργυροπούλου, Περικλή Βαλλιάνου και Γρηγόρη Μολύβα. Τους ευχαριστώ για τον χρόνο που διέθεσαν για να διαβάσουν τα κείμενα, για τις παρατηρήσεις και την ενθάρρυνσή τους.

Για την πρόθυμη βιβλιογραφική και άλλη συνδρομή τους στις πρόσφατες αναθεωρήσεις αυτού του βιβλίου για την πραγματοποίηση της πέμπτης και της έκτης έκδοσης ευχαριστώ τους αγαπητούς συναδέλφους Γιώργο Βαρουζάκη, Βασιλική Γρηγοροπούλου, Ιωάννη Δ. Ευρυγένη, και Paul Seaward.

Όσα παραθέματα περιλαμβάνονται στο βιβλίο προέρχονται από τις δόκιμες ελληνικές μεταφράσεις που αναγράφονται στη βιβλιογραφία, εκάστοτε ελαφρά προσαρμοσμένα στο γενικότερο ύφος του κειμένου, ή οφείλονται στον συγγραφέα των σελίδων που ακολουθούν.

Η συμπληρωμένη έκτη έκδοση παραδίδεται στο αναγνωστικό κοινό ως μικρή συμβολή στην πανεπιστημιακή παιδεία της χώρας ως προς τη διδασκαλία της πολιτικής θεωρίας και της ιστορίας των πολιτικών ιδεών αλλά και ως συνεισφορά στον αγώνα της ελευθερίας κατά των πολύμορφων αυταρχισμών που αποδεικνύονται τόσο ισχυροί και ανθεκτικοί στην ελληνική κοινωνία. Η κατανόηση του πραγματικού νοήματος της ελευθερίας αποτελεί σήμερα, κατά την κρίση του συγγραφέα

των σελίδων που ακολουθούν, την πρωταρχική ανάγκη μιας κοινωνίας που βρίσκεται καταβυθισμένη, όπως αποδεικνύει η πρόσφατη πολιτική ιστορία της, σε τόσο βαθιά ιδεολογική σύγχυση, άγνοια και ηθική υπανάπτυξη. Η αποσαφήνιση της αξίας της ελευθερίας και της κοινωνικής της λειτουργίας αποτελεί τη μόνη μέθοδο για να αντιμετωπιστούν τα ενδημικά αυτά δεινά και ο αυταρχισμός τον οποίον εκτρέφουν και ο οποίος τα υποθάλλει, κολακεύοντας και παραπλανώντας την κοινωνία στο όνομα δήθεν της υπηρεσίας των συμφερόντων του λαού.

Ελπίζω ότι η *Νεότερη Πολιτική Θεωρία* θα επιτελέσει την παιδευτική αποστολή για την οποία προορίζεται, υπηρετώντας τον στόχο της διατήρησης του κριτικού στοχασμού και της αναστροφής με το κεκτημένο της ευρωπαϊκής πολιτικής παράδοσης ως θεμελιώδη στοιχεία της πανεπιστημιακής παιδείας της χώρας.

Π. Μ. Κ.

Κατά την επέτειο της αποκατάστασης της δημοκρατίας

24 Ιουλίου 2016

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΠΕΜΠΤΗ ΕΚΔΟΣΗ

Η *Νεότερη Πολιτική Θεωρία* εμφανίστηκε σε τέταρτη έκδοση το έτος 2000. Της εκδόσεως εκείνης πραγματοποιήθηκαν αλλεπάλληλες ανατυπώσεις για να υπηρετήσουν τις διδακτικές ανάγκες του μαθήματος της πολιτικής θεωρίας τόσο στο Πανεπιστήμιο Αθηνών όσο και σε άλλα πανεπιστήμια της χώρας. Μετά την παρέλευση δεκαπενταετίας σχεδόν, επέστη η στιγμή για μια νέα έκδοση με την αναγκαία ενημέρωση, όπως επιβάλλεται από την ακαδημαϊκή δεοντολογία. Στην ανά χείρας πέμπτη έκδοση το κείμενο αναθεωρήθηκε και έτυχε διορθωτικών παρεμβολών στο σύνολό του, ενώ η βιβλιογραφία ενημερώθηκε ριζικά για να κατοπτρίζει κατά το δυνατόν την πρόοδο της έρευνας κατά την πρώτη δεκαπενταετία του εικοστού πρώτου αιώνα. Ιδιαίτερη προσπάθεια καταβλήθηκε να συμπεριληφθεί η συναφής επιστημονική παραγωγή στα ελληνικά. Με πραγματική ικανοποίηση διαπιστώνω ότι η συγγραφική δραστηριότητα στη γλώσσα μας στο πεδίο της πολιτικής θεωρίας εμφανίζει σταθερά αυξανόμενη πυκνότητα. Τούτο, *ας μου επιτραπεί να το πω*, προκαλεί ένα αίσθημα δικαίωσης σε έναν παλαιότερο εκπαιδευτικό που αφιέρωσε τη ζωή του και την πανεπιστημιακή του διακονία στη θεραπεία αυτού του τόσο συναρπαστικού επιστημονικού αντικειμένου.

Παρουσιάζοντας την πέμπτη έκδοση αυτού του πονήματος, *ας μου επιτραπεί να προβώ* σε μερικές μεθοδολογικές επισημάνσεις και υπομνήσεις. Η πολιτική θεωρία είναι η κριτική και συστηματική εξέταση των εννοιών που αναφέρονται στη συλλογική ζωή των ανθρωπίνων κοινωνιών και στους θεσμούς περίξ των οποίων οργανώνονται αυτές οι κοινωνίες. Επειδή αναπόδραστα στη συλλογική ζωή των ανθρώπων παράγονται αξίες οι οποίες τη νοηματοδοτούν, η πολιτική θεωρία εξετάζει και αυτές τις αξίες. Στη σύγχρονη εκδοχή της, στην απόληξη μιας μακράς παράδοσης στοχασμού με αφετηρίες στην προ-κλασική και κλασική ελληνική αρχαιότητα, η πολιτική θεωρία δεν επιχειρεί να περιγράψει εμπειρικά την πολιτική ζωή, έργο που επαφίεται σε άλλους κλάδους της πολιτικής επιστήμης. Η πολιτική θεωρία πάντως είναι ο κορυφαίος κλάδος και το πρωτότοκο τέκνο της αρχαίας επιστήμης της πολιτικής διότι επιχειρεί να αποσαφηνίσει τις έννοιες δια των οποίων μπορεί να κατανοηθεί η πολιτική και να εξετάσει κριτικά τις αξίες οι οποίες κατά καιρούς την ρυθμίζουν. Κατ' εξοχήν αντικείμενο της πολιτικής θεωρίας είναι η κριτική εξέταση του χαρακτήρα και των σκοπών της πολιτείας. Η θεωρία του κράτους

λοιπόν συνιστά τον κεντρικό κορμό της πολιτικής θεωρίας, η οποία στο πεδίο αυτό διασταυρώνεται με άλλες επιστημονικές πειθαρχίες, κατ' εξοχήν με την επιστήμη του δικαίου. Η πολιτική θεωρία από τις κλασικές εκδοχές της στην ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα αποπειράται να κατανοήσει τη λειτουργία της πολιτείας και των θεσμών που την απαρτίζουν, προβληματίζεται όμως συγχρόνως και επί του ερωτήματος πώς η πολιτεία ως φορέας της συλλογικής ζωής και οι επί μέρους θεσμοί θα μπορούσαν να βελτιωθούν για να υπηρετούν καλύτερα τους σκοπούς τους. Αυτός ο προβληματισμός δημιουργεί μια ενδιάθετη κριτική δυναμική ως προσδιοριστικό στοιχείο του έργου της πολιτικής θεωρίας. Στη σύγχρονη εκδοχή της, όπως προαναφέρθηκε, η πολιτική θεωρία έχει αφήσει το έργο της περιγραφής της λειτουργίας των πολιτικών πραγμάτων στην εμπειρική πολιτική επιστήμη και η ίδια έχει αναδεχθεί το αναλυτικό έργο της μελέτης των πολιτικών εννοιών ή το κανονιστικό έργο του προβληματισμού επί της βελτίωσης των όρων και συνθηκών της συλλογικής ζωής και της ζωής της πολιτείας.

Στη διεκπεραίωση του έργου αυτού η πολιτική θεωρία χαρακτηρίζεται από πλουραλισμό ως προς τη μεθοδολογία. Ενώ τα αντικείμενα του προβληματισμού και του στοχασμού παραμένουν σταθερά και προσδιορίζουν την ταυτότητα του κλάδου, οι μέθοδοι προσπέλασής τους μπορεί να ποικίλλουν. Μια καθιερωμένη μέθοδος είναι η προσπέλαση του αντικειμένου δια της συστηματικής μελέτης των κλασικών κειμένων που απαρτίζουν τον κανόνα του πολιτικού στοχασμού. Στα κείμενα αυτά θα συναντήσει ο μελετητής όχι μια απλή «αρχαιολογία» της πολιτικής αλλά βαθυστόχαστο προβληματισμό, που συνιστά ολοζώντανη πρόκληση προς την κάθε εποχή να εγκύψει επί των ζωτικών και θεμελιωδών ερωτημάτων που ανακύπτουν από τη συνύπαρξη των ανθρώπων. Η ζωτικότητα και ακόμη η προκλητικότητα, που συχνά διαθέτουν, καθιστά τα κείμενα αυτά κλασικά και τα εντάσσει στον κανόνα. Αυτή η μέθοδος προσπέλασης προς τα ζητήματα της πολιτικής θεωρίας ασκείται δια της ιστορίας των πολιτικών ιδεών ή της πολιτικής σκέψης, όπως συμβατικά επικράτησε να ονομάζεται. Η μέθοδος απαιτεί ανάκτηση της ιστορικότητας των κειμένων και της γλώσσας τους για να καταστεί δυνατή χωρίς αναχρονισμούς η κατανόηση του περιεχομένου και των αναλυτικών και κανονιστικών θέσεων των συγγραφέων τους.

Μια άλλη οδός προσπέλασης προς τη θεματολογία της πολιτικής θεωρίας είναι η φιλοσοφική, εξετάζει δηλαδή τα ζητήματα σε ένα υψηλότερο επίπεδο αφάιρσης με στόχο την αναλυτική αποσαφήνιση των εννοιών και τη στάθμιση της λογικής των προβαλλομένων επιχειρηματολογιών. Η ιστορία των ιδεών δεν παραμε-

ρίζεται από αυτή την προσέγγιση. Ο διάλογος με τα κείμενα παραμένει ζωντανός αλλά η έρευνα αντλεί από τους κλασικούς κυρίως θεματολογίες και παραδείγματα για να εικονογραφήσει τον προβληματισμό επί των μόνιμων αντικειμένων της πολιτικής θεωρίας, αντικειμένων που γνωρίζουν διακυμάνσεις και αναπροσαρμογές αλλά τείνουν να επανέρχονται στο επίκεντρο του στοχασμού «ἕως ἄν ἡ αὐτὴ φύσις ἀνθρώπων ᾖ», όπως θα ἔλεγε ο Θουκυδίδης (Β', 82).

Έτσι για να θυμηθούμε έναν από τους σημαντικούς εκπροσώπους της πολιτικής θεωρίας κατά τον εικοστό αιώνα, τον Michael Oakesott, η σοβαρή ενασχόληση με την ακαδημαϊκή μελέτη της πολιτικής, δηλαδή η πολιτική επιστήμη, συνεπάγεται ουσιαστικά την καλλιέργεια της ικανότητας της συνομιλίας με τις γλώσσες της ιστορίας και της φιλοσοφίας. Αυτό ακριβώς είναι το έργο που προσιδιάζει στην πολιτική θεωρία. Η ιστορία και η φιλοσοφία συνιστούν οροθέτες και μέτρα στάθμισης του επιπέδου των αναλύσεών της, ώστε οι αναλύσεις αυτές να διατηρούνται σε επίπεδο επί του οποίου θα μπορεί να διεκπεραιωθεί το έργο της λογικής αποσαφήνισης και της κριτικής, χωρίς ενδοτισμούς προς τους πειρασμούς της αγοραίας πολιτικής.

Το ανά χείρας πόνημα παρουσιάζει την πολιτική θεωρία με αυτό το πνεύμα. Δεν αποβλέπει στη σύνθεση μιας ακόμη ιστορίας των πολιτικών ιδεών αλλά χρησιμοποιεί τα κείμενα των κλασικών του νεότερου πολιτικού στοχασμού ως αφετηρίες και αντικείμενα ανάλυσης για να παρουσιάσει ορισμένες θεμελιώδεις έννοιες που πρυτανεύουν στην πολιτική σκέψη της νεωτερικότητας και εξακολουθούν να καθορίζουν τον πολιτικό μας πολιτισμό, και ιδιαιτέρως τις έννοιες της ελευθερίας, της νομιμότητας της εξουσίας και της δημοκρατικής κοινωνίας. Το εύρος και το βάθος του προβληματισμού που αναπτύσσουν οι στοχαστές του κοινωνικού συμβολαίου και του ωφελιμιστικού φιλελευθερισμού επί των εννοιών αυτών και η ποιότητα του λόγου τους καθιστούν τη συνομιλία με το έργο τους και την αποσαφήνιση των ιδεών και των επιχειρημάτων τους την επιβεβλημένη αφετηρία της παιδείας στην πολιτική θεωρία. Σ' αυτή τη συνομιλία προσκαλεί τον αναγνώστη αυτό το βιβλίο.

Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης

4 Σεπτεμβρίου 2014

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗ ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΚΔΟΣΗ

Η Νεότερη Πολιτική Θεωρία κυκλοφόρησε αρχικά σε δύο τεύχη το 1984 και το 1986 αντίστοιχα. Η δεύτερη έκδοση σε ενιαίο τόμο έδωσε στον συγγραφέα την ευκαιρία να αναθεωρήσει ολόκληρο το έργο, να ενημερώσει τη βιβλιογραφία και να ξαναεπεξεργαστεί ουσιαστικά πολλά σημεία του κειμένου στο φως πιο πρόσφατων μελετών του γύρω από τα συναφή θέματα της νεότερης πολιτικής φιλοσοφίας.

Οι παιδευτικοί στόχοι του πονήματος εκτίθενται στους προλόγους των δύο αρχικών τευχών και δεν χρειάζεται να επαναληφθούν εδώ. Από όσα έγραψα το 1984 και το 1986 αισθάνομαι την ανάγκη να επαναλάβω, με ανανεωμένη έμφαση, δύο ζητήματα: Πρώτον, εξακολουθώ να πιστεύω ότι η σύγχρονη ελληνική πολιτική σκέψη και ειδικότερα η επιστημονική κοινότητα δεν έχει κατορθώσει να κατανοήσει αποτελεσματικά τις ιδέες της φιλελεύθερης πολιτικής παράδοσης ούτε να ενστερνιστεί τις αυθεντικές αξίες που συνιστούν το ηθικό υπόβαθρο των σχετικών πολιτικών επιλογών. Αντίθετα τόσο όσοι θεωρούν τους εαυτούς τους θιασώτες των ιδεών αυτών αλλά και όσοι από ποικίλες σκοπιές τις επικρίνουν παραμένουν ουσιαστικά ξένοι προς την ιστορική λογική και την εσωτερική συνθετότητα της φιλελεύθερης σκέψης, αγνοώντας, όχι πάντα καλόπιστα, τις αντινομίες και τις υπεύθυνες επιλογές τις οποίες συνεπάγεται. Για τον λόγο αυτό μας χρειάζεται, πιστεύω, σοβαρή αναστροφή με τους κλασικούς της πολιτικής σκέψης που απασχολήθηκαν συστηματικά με την ιδέα της ελευθερίας και προβληματίστηκαν γύρω από τον χαρακτήρα της δημοκρατικής κοινωνίας.

Δεύτερον, αισθάνομαι, με την ίδια ένταση όπως και όταν πρωτοάρχισα την πανεπιστημιακή μου διδασκαλία στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών το ακαδημαϊκό έτος 1980-1981, ότι το φοιτητικό κοινό στο οποίο κυρίως απευθύνεται αυτό το βιβλίο, αποτελεί τον καλύτερο αποδέκτη του θεωρητικού προβληματισμού των σελίδων του, που προσκαλούν τον αναγνώστη σε δημιουργικό διάλογο με τα κλασικά κείμενα της νεότερης πολιτικής σκέψης. Ας μου επιτραπεί να επαναλάβω ό,τι έγραφα και το 1986: η έκθεση των κεντρικών ιδεών των μεγάλων πολιτικών στοχαστών χωρίς απλούστευση και εκλαϊκευση δεν αποτελεί παρά εκδήλωση της βούλησης του συγγραφέα να σεβαστεί τους αναγνώστες,

προσφέροντάς τους τροφή για πνευματικό προβληματισμό και έλεγχο και όχι ύλη για αποστήθιση.

Η διδακτική και ερευνητική ενασχόληση με την ιστορία των πολιτικών θεωριών και ειδικότερα με τον φιλελεύθερο κορμό της νεότερης πολιτικής φιλοσοφίας, μου δημιουργούν βαθύτατη την επίγνωση ότι το κείμενο αυτό και ατελές και ανολοκλήρωτο παραμένει ως προς την κάλυψη της σχετικής θεματολογίας. Έτσι η οφειλή που εδήλωσα δημόσια το 1984 ως προς την πρόθεση να παρουσιάσω μία κατά προσέγγιση σφαιρική επισκόπηση της νεότερης φιλελεύθερης σκέψης, παραμένει ακόμη σε εκκρεμότητα. Ο συνεχής προβληματισμός γύρω από το θέμα όμως μου επιτρέπει τη στιγμή αυτή να καταγράψω τουλάχιστον τη σύλληψη ως προς το τι θα έπρεπε να περιλάβει μια σχετικά επαρκής κάλυψη του θέματος. Εκτός από τις θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου και τον ωφελιμιστικό φιλελευθερισμό η μελέτη της φιλελεύθερης πολιτικής θεωρίας για να ανταποκριθεί στοιχειωδώς στην πολυμέρεια του θέματος θα πρέπει επίσης να διερευνήσει το πρόβλημα που θέτουν πολιτικοί στοχαστές, όπως οι Montesquieu, Benjamin Constant και Tocqueville σε σχέση με τις προϋποθέσεις της πολιτικής ελευθερίας υπό τις συνθήκες της νεότερης κοινωνίας.

Τέλος, καμιά επισκόπηση της φιλελεύθερης σκέψης δεν θα ήταν πλήρης χωρίς κάποια αναφορά στη σύγχρονη συζήτηση για τις θεωρίες της δικαιοσύνης και των δικαιωμάτων, που έχουν πράγματι αναζωογονήσει την πολιτική φιλοσοφία στην εποχή μας. Αυτή η συζήτηση αναδεικνύει το βαθύτατο ανθρωπιστικό περιεχόμενο της παράδοσης της πολιτικής θεωρίας από την οποία αναδύεται και προσφέρει μια διέξοδο ελπίδας μέσα στον ζόφο και την κατήφεια όπου έχουν οδηγήσει την κοινωνική θεωρία του φθίνοντος εικοστού αιώνα ο ιδεολογικός αυταρχισμός και ο μηδενιστικός σχετικισμός που κυριάρχησαν για δεκαετίες στους ευρωπαϊκούς πνευματικούς συρμούς. Δεν είμαι βέβαιος κατά πόσον οι δυνάμεις μου θα μου επιτρέψουν να ολοκληρώσω αυτό το πρόγραμμα με τη μορφή μιας συστηματικής πραγματείας. Με παρηγορεί όμως η σκέψη ότι διακρίνω ήδη στον ορίζοντα της επιστημονικής κοινότητας της χώρας μας τους νεότερους εκείνους φίλους και πνευματικούς συναγωνιστές, τους οποίους πριν λίγα χρόνια edίδαξα στα θρανία του Πανεπιστημίου Αθηνών, που θα μπορούσαν να διεκπεραιώσουν αυτό το έργο.

Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης

Πάσχα 1992

ΣΗΜΕΙΩΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΤΡΙΤΗ ΕΚΔΟΣΗ

Η Νεότερη Πολιτική Θεωρία εμφανίζεται στην τρίτη της έκδοση για να συνεχίσει την εκπαιδευτική της λειτουργία ως βοήθημα για τη συστηματική διδασκαλία της πολιτικής σκέψης της νεότερης Ευρώπης στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Για την τρίτη έκδοση το κείμενο αναθεωρήθηκε στο σύνολό του και αναπροσαρμόστηκε σε αρκετά σημεία για να αποσαφηνιστούν ορισμένες απόψεις και κρίσεις και για να υπογραμμιστούν καίρια στοιχεία της επιχειρηματολογίας των στοχαστών, των οποίων η πολιτική θεωρία αποτελεί το αντικείμενο της διαπραγμάτευσης. Η βιβλιογραφία ενημερώθηκε σε περιορισμένη κλίμακα, όπου κρίθηκε αναγκαίο. Για τις παρατηρήσεις του ευχαριστώ τον συνάδελφο Γρηγόρη Μολύβα και για τον συνεχιζόμενο διάλογο που διατηρεί ζωντανό το ενδιαφέρον μου για την πολιτική φιλοσοφία τους φοιτητές της κατεύθυνσης της πολιτικής επιστήμης του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Π.Μ.Κ.

26 Ιανουαρίου 1996

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΕΚΤΗ ΕΚΔΟΣΗ	vii
ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΠΕΜΠΤΗ ΕΚΔΟΣΗ.....	ix
ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗ ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΚΔΟΣΗ	xii
ΣΗΜΕΙΩΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΤΡΙΤΗ ΕΚΔΟΣΗ	xiv
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	1

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΘΕΩΡΙΕΣ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΛΑΙΟΥ

THOMAS HOBBS	9
I. Οι προθέσεις της πολιτικής φιλοσοφίας του Hobbes: η εισαγωγή στον <i>Λεβιάθαν</i>	10
II. Θεωρία της ανθρώπινης συμπεριφοράς.....	13
III. Θεωρία της πολιτικής υποχρέωσης.....	16
IV. Θεωρία του κράτους.....	21
V. Σχόλιο περί ελευθερίας.....	23
JOHN LOCKE	25
I. Οι γνωσιολογικές προϋποθέσεις του φιλελευθερισμού.....	27
II. Φυσική ζωή και κοινωνικό συμβόλαιο.....	28
III. Θεωρία της ιδιοκτησίας.....	30
IV. Περιορισμένη διακυβέρνηση και επανάσταση.....	34
V. Η ιδέα της ανοχής.....	39
JEAN - JACQUES ROUSSEAU	43
I. Η γενεαλογία της ανισότητας και το απατηλό συμβόλαιο.....	45
II. Φυσική και ηθική ελευθερία.....	49
III. Η γενική βούληση.....	51
IV. Ο πολίτης και ο νομοθέτης.....	55

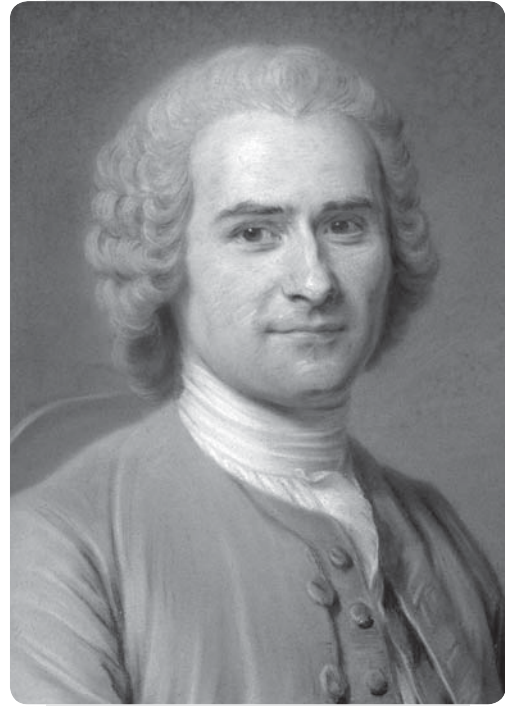
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ
ΩΦΕΛΙΜΙΣΤΙΚΟΣ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΣ

JEREMY BENTHAM	63
I. Ωφελιμισμός και νομοθεσία	65
II. Η ποινική θεωρία ως κοινωνική αγωγή	69
III. Από τη μεταρρύθμιση στη δημοκρατία	72
IV. Αντιπροσωπευτική δημοκρατία και σύγχρονο κράτος	76
JOHN STUART MILL	79
I. Τα όρια του ωφελιμισμού	81
II. Ελευθερία και πολιτισμός	85
III. Το νόημα της δημοκρατίας	92

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΑΙ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑ

MONTESQUIEU	105
I. Το περίγραμμα της πολιτικής θεωρίας του Montesquieu	106
II. Η καταγγελία του δεσποτισμού	110
III. Οι εναλλακτικές δυνατότητες	125
IV. Το πολίτευμα των ελεύθερων θεσμών	133
BENJAMIN CONSTANT	139
I. Ρομαντισμός και κριτική της νεωτερικότητας	141
II. Η ελευθερία κατά τους νεοτέρους	142
III. Απειλές της τυραννίας	145
IV. Οι αβέβαιες ελπίδες της προόδου	148
ALEXIS DE TOCQUEVILLE	149
I. Η νεωτερικότητα ως πολιτική συνείδηση	150
II. Η ανακάλυψη της δημοκρατίας	151
III. Η Αμερική ως νεωτερικότητα	157
IV. Η Επανάσταση ως ιστορικό πεπρωμένο;	161
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	165
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	187

JEAN - JACQUES ROUSSEAU



Οι αρχές του ατομικιστικού φιλελευθερισμού, του οποίου τα ιδεολογικά θεμέλια βρίσκονται στις νοηματικές κατασκευές του Hobbes και η κλασική διατύπωση στην πολιτική θεωρία του Locke, αποτέλεσαν το αντικείμενο της κριτικής του Jean-Jacques Rousseau (1712-1778), πολίτη της Γενεύης, και επικριτή της αισιόδοξης αφέλειας των συγχρόνων του εκπροσώπων του Διαφωτισμού και συνεχιστών της φιλοσοφίας των Hobbes και Locke. Ο Rousseau χρησιμοποίησε τις ιδέες της φυσικής ζωής και του κοινωνικού συμβολαίου και πρότεινε νέες ερμηνείες κρίσιμων πολιτικών εννοιών, όπως η κυριαρχία και

η αντιπροσώπευση, για να αμφισβητήσει τη λύση του προβλήματος της πολιτικής νομιμότητας που είχε προβληθεί από τον ατομικιστικό φιλελευθερισμό. Για να θεμελιώσει την εναλλακτική του άποψη στράφηκε στην παράδοση του πολιτικού ουμανισμού που τον ανασύνδεσε με τη σκέψη του Machiavelli. Επίσης επεξεργάστηκε μια πολύ πιο σύνθετη κοινωνική ψυχολογία και θεωρία του πολιτισμού από εκείνη του κλασικού φιλελευθερισμού, που του επέτρεψε να θέσει τα πορίσματα της πολιτικής κοινωνιολογίας του Montesquieu σε θεωρητικές χρήσεις, οι οποίες έμελλαν να έχουν επαναστατικές συνέπειες για την πολιτική θεωρία αλλά και για την πολιτική πράξη.

I. Η γενεαλογία της ανισότητας και το απατηλό συμβόλαιο

Ο Rousseau τοποθετεί το πρόβλημα της πολιτικής νομιμότητας σε κοινωνική βάση. Για να θεμελιώσει την καταγγελία των υπαρκτών εξουσιαστικών σχέσεων και της διαφθοράς τους, προβαίνει σε μια πράγματι συναρπαστική για τη διεισδυτικότητα και τη δύναμή της ανατομία των κοινωνικών βάσεων των πολιτικών θεσμών και των σχημάτων ιδεολογικής νομιμοποίησής τους. Στο πλαίσιο αυτής της κριτικής επιχειρεί ουσιαστικά μια φιλοσοφική αναίρεση της πολιτικής θεωρίας του ατομικιστικού φιλελευθερισμού, θέτοντας υπό αμφισβήτηση τις θεμελιώδεις λογικές και ηθικές του υποθέσεις. Η κριτική αυτή παρουσιάζεται στον *Λόγο περί της απαρχής και των θεμελίων της ανισότητας μεταξύ των ανθρώπων* (1755).

Στόχος της κριτικής του είναι οι νοηματικές κατασκευές του Hobbes και αφετηρία της διαφωνίας του είναι οι απόψεις του τελευταίου για τη φυσική ζωή. Ο Rousseau αποδέχεται την ιδέα της φυσικής ζωής ως χρήσιμη υπόθεση για τη θεμελίωση πολιτικής επιχειρηματολογίας, διαφωνεί όμως με τον Hobbes σχετικά με το περιεχόμενό της και τον χαρακτήρα του φυσικού ανθρώπου. Η διάσταση των απόψεών τους φαίνεται ανάγλυφα στην αντιπαραβολή της αθωότητας της φυσικής ζωής από τον Rousseau προς τον έλλογο βίο των σκοπιμοτήτων και του υπολογισμού των συμφερόντων που προσγράφει στον φυσικό άνθρωπο ο Hobbes. Ο φυσικός άνθρωπος κατά τον Rousseau χαρακτηρίζεται από τη ρύθμιση της συμπεριφοράς του με γνώμονα τα ένστικτα της αυτοσυντήρησης και του οίκτου. Η ύπαρξη του ενστίκτου του οίκτου συνιστά την αποφασιστική διάκριση του φυσικού ανθρώπου του Rousseau από εκείνον του Hobbes και τον προικίζει με την ψυχολογική δυναμική που θα αποβεί μελλοντικά η πηγή των κοινωνικών αρετών. Η σύλληψη αυτή της φυσικής ζωής προδικάζει και την τελική πολιτική έκβαση της θεωρητικής κατασκευής του Rousseau. Παρά τις διαφωνίες του με τον Hobbes, ωστόσο, ο Rousseau δεν παύει να κινείται στο πνευματικό κλίμα της νεότερης φιλοσοφίας και να συμμερίζεται τις θεμελιώδεις αρχές της. Αυτό διαγράφει και τα όρια της διαφωνίας του με τον Hobbes που φαίνονται ανάγλυφα στην αποδοχή της αντιαριστοτελικής ιδέας της μοναχικότητας του φυσικού ανθρώπου, καθώς και στη χρησιμοποίηση της αναλογίας με τη μηχανή για να περιγραφεί η ζωή.

Από το ξεδίπλωμα της εικόνας του φυσικού ανθρώπου, που τον παρουσιάζει πολύ πιο πειστικά ως προς την ομοιότητά του με τα άλλα ζώα, απ' ό,τι κάνουν οι ατομικιστές, ο Rousseau προχωρεί στην περιγραφή της σταδιακής και παρατεταμένης διαδικασίας της απομάκρυνσης από τη φυσική ζωή. Η αποσύνδεση από

τη φύση θα μεταβάλει το ευσπλαχνικό και άλογο ανθρώπινο ζώο στον επιθετικό και φιλοκτήμονα υπολογιστή του Hobbes. Η αποφασιστική καμπή στη μεταμόρφωση του φυσικού ανθρώπου είναι η επινόηση της γλώσσας. Η καθιέρωση ενός κώδικα ρηματικής επικοινωνίας αποτελεί, μας πληροφορεί ο Rousseau, την πρώτη άσκηση κοινής συναίνεσης για τη δημιουργία κοινωνικών συμβάσεων με κρίσιμες μακροπρόθεσμες επιπτώσεις. Αφού δημιουργηθεί με τον τρόπο αυτό το δίκτυο μονιμότερων κοινωνικών σχέσεων, αρχίζει η διαδοχή των επαναστατικών αλλαγών που αποκόπτουν τον άνθρωπο οριστικά από τη φυσική ζωή συμβάλλοντας στην προαγωγή του πολιτισμού. Στις αναζητήσεις αυτές ο Rousseau εκφράζει το πνευματικό κλίμα της εποχής του: η προσπάθεια εμπειρικής κατανόησης της φυσικής υπόστασης της ανθρώπινης ζωής, η διερεύνηση της φύσης της γλώσσας και των απαρχών του πολιτισμού αποτελούσαν αντικείμενα ζωηρού προβληματισμού της κοινωνικής θεωρίας του Διαφωτισμού.

Η πρώτη μεγάλη κοινωνική επανάσταση, μας πληροφορεί ο Rousseau, ήταν η δημιουργία της οικογένειας και της ιδιοκτησίας. Η εξέλιξη αυτή είχε ως συνέπεια την καλλιέργεια των κτητικών εννοιών που αποφασιστικά αντιπαραθέτουν τους ανθρώπους μεταξύ τους. Άμεση συνέχεια και ολοκλήρωση της αλλαγής αυτής υπήρξε η δημιουργία της γεωργίας και της μεταλλουργίας, των τεχνών δηλαδή της παραγωγής. Η εφεύρεση και σταδιακή τελειοποίησή τους υπήρξε αποτέλεσμα των αναγκών που ανέκυψαν από τη μόνιμη εγκατάσταση και τη δημιουργία της οικογένειας. Η δημιουργία των τεχνών της παραγωγής αποτελεί την αφετηρία του πολιτισμού αλλά έχει και άλλες σοβαρές επιπτώσεις. Η παραγωγή ενθαρρύνει την κατανάλωση, η οποία με τη σειρά της, για να ικανοποιηθεί, συντελεί στον καταμερισμό της εργασίας. Ο καταμερισμός είναι ο κύριος μηχανισμός ανάπτυξης του πολιτισμού αλλά είναι συγχρόνως και ο αποφασιστικός συντελεστής της κοινωνικής ανισότητας. Στον Rousseau οφείλεται η σφυρηλάτηση της έννοιας του καταμερισμού της εργασίας ως εργαλείου κοινωνικής ανάλυσης. Στο ζήτημα αυτό, όπως και σε πολλά άλλα, το έργο του αποτελεί το θεμέλιο των μελλοντικών αναλύσεων του Marx και του Durkheim.

Ο Rousseau διακηρύσσει, με τη χαρακτηριστική ρητορική του ιδιοφυΐα στη χρήση του παραδόξου, ότι «ο σίδηρος και τα σιτηρά ήταν οι πρώτοι παράγοντες που εξεπολίτισαν τους ανθρώπους και κατάστρεψαν την ανθρωπιά». Η έκφραση αυτή συμπυκνώνει τη μελαγχολική διαλεκτική που αποτελεί τον κεντρικό άξονα των διαπιστώσεων του Rousseau για την ανθρώπινη κοινωνία: πρόκειται για τον αντιφατικό χαρακτήρα της ανθρώπινης ύπαρξης στην πολιτισμένη της εκδοχή.

Ο καταμερισμός της εργασίας και η συνακόλουθη κοινωνική ανισότητα αποτελούν τις αδιάψευστες ενδείξεις ότι η φυσική ζωή έχει οριστικά εξαλειφθεί και αντικατασταθεί από έναν κύκλο προϊούσας κοινωνικής διαφθοράς. Η διαφθορά προέρχεται από τις επιπτώσεις της κοινωνικής εμπλοκής και της μόνιμης επικοινωνίας στον αυτοπροσδιορισμό του καθενός: η ταυτότητα του κάθε ανθρώπου, μας πληροφορεί ο Rousseau, καθίσταται στοιχείο του δημόσιου βίου και εξαρτάται από τις κοινωνικές του σχέσεις και τις επιπτώσεις που προκαλεί σε όσους είναι γύρω του. Έτσι ο άνθρωπος γίνεται αιχμάλωτος της κοινωνικής αναγνώρισης και της ματαιοδοξίας. Ο Rousseau περιγράφει την κλιμάκωση του κύκλου της διαφθοράς με ρητορική δύναμη που εμπνέει δέος στον αναγνώστη: η επίδειξη και η καλλιέργεια των εντυπώσεων συμβάλλουν στην υποκρισία και εκτρέφουν την κενοδοξία. Τα πάθη της αναγνώρισης και του πλούτου συντείνουν στην αλαζονεία, την αντιζηλία, τον ανταγωνισμό, για να καταλήξουν σε διαμάχες και συγκρούσεις. Έτσι η πλήρης ανάπτυξη των κοινωνικών σχέσεων και της κοινωνικής ζύμωσης καταλήγει στον καθολικό πόλεμο. Η κατάσταση του πολέμου είναι για τον Rousseau, όπως και για τον Locke, το αποτέλεσμα της συνθετότητας των κοινωνικών σχέσεων, που προέρχεται από την πρόοδο του πολιτισμού.

Ο κοινωνικός χαρακτήρας του καθολικού πολέμου συνιστά μια ακόμη κρίσιμη διαφορά μεταξύ Rousseau και Hobbes. Στη θεωρία του τελευταίου ο καθολικός πόλεμος δεν είναι παρά ένα μωσαϊκό ατομικών συγκρούσεων του καθενός προς κάθε άλλον ξεχωριστά, που αναπαράγουν ακόμη και στη σφαίρα της διαμάχης τη φοβερή μοναξιά της ανθρώπινης ύπαρξης. Για τον Rousseau αντίθετα, η σύγκρουση, όταν ανακύπτει ως αποτέλεσμα της όξυνσης της κοινωνικής ανισότητας, παίρνει τη μορφή της διαμάχης μεταξύ οικονομικά προσδιορισμένων κοινωνικών ομάδων: πλουσίων και φτωχών. Πρόκειται δηλαδή για ταξική πάλη.

Η εμπόλεμη αυτή κατάσταση δημιουργεί τους πιεστικούς καταναγκασμούς που οδηγούν σε αναζήτηση κάποιου είδους διεξόδου για ξεπεραστεί ο αλληλοσπαραγμός. Ενώ όμως οι άλλοι στοχαστές του κοινωνικού συμβολαίου συνδέουν την υπέρβαση της εμπόλεμης κατάστασης με τη λύση του προβλήματος της πολιτικής νομιμότητας, ο Rousseau χρησιμοποιεί την επινόηση αυτή για να ολοκληρώσει την καταγγελία των υπαρκτών κοινωνικών θεσμών και εξουσιαστικών σχέσεων. Το κοινωνικό συμβόλαιο που δημιουργεί την πολιτική κοινωνία για να τερματιστεί ο αλληλοσπαραγμός, όχι μόνο δεν ανταποκρίνεται στα ουσιαστικά αιτήματα της πολιτικής νομιμότητας, αλλά επιτείνει την κρίση επειδή η σύναψή του βασίζεται στην εξαπάτηση των φτωχών από τους πλουσίους. Πρόθεση

των πλουσίων στη σύναψη του κοινωνικού συμβολαίου, τονίζει ο Rousseau, είναι η θεσμοθέτηση και νομιμοποίηση της ανισότητας που εξασφαλίζει τα κοινωνικά τους προνόμια. Για τον λόγο αυτό εξαπατούν με τις επαγγελίες της ειρήνης και της προστασίας τους φτωχούς να υποταχθούν στον κοινωνικό ζυγό της ανισότητας και να παραιτηθούν στη μοίρα τους. Έτσι συντελείται η μετάβαση από τη φυσική στην κοινωνική και πολιτική ανισότητα. Την ιδέα της συνωμοσίας των πλουσίων εις βάρος των φτωχών στη δημιουργία της κοινωνίας, ο Rousseau τη δανείζεται από την κριτική του Thomas More, αλλά τη θέτει σε πραγματικά επαναστατική λειτουργία, γιατί με το εύρημα αυτό καταγγέλλει τη νομιμότητα όλων των υπαρκτών πολιτικών θεσμών και καταρρίπτει την αξίωση της θεωρίας του κοινωνικού συμβολαίου στο ιδεολογικό σύστημα του κτητικού ατομικισμού να παρουσιαστεί ως λύση του ζητήματος της νομιμότητας. Είναι χαρακτηριστικός ο τρόπος με τον οποίο ο ίδιος τοποθετεί το πρόβλημα:

Αυτή υπήρξε, ή πιθανότατα μπορούσε να είναι, η απαρχή της κοινωνίας και των νόμων, που επέβαλε νέα δεσμά στους αδύνατους και απέδωσε νέες δυνάμεις στους πλουσίους· που κατέστρεψε ανεπανόρθωτα τη φυσική ελευθερία, καθιέρωσε αιώνια το δίκαιο της ιδιοκτησίας και της ανισότητας, μετέτρεψε τον επιδέξιο σφετερισμό σε αμετάκλητο δικαίωμα και για το συμφέρον λίγων φιλόδοξων ατόμων υπόταξε έκτοτε όλη την ανθρωπότητα στον μόχθο, τη δουλεία και την αθλιότητα.

Εδώ βρίσκονται οι καταβολές του φοβερού κύκλου της διαφθοράς στην πολιτική κοινωνία, που κλιμακώνεται με τη διαδοχική εμφάνιση όλο και πιο αδυσώπητων σχέσεων ανισότητας: πλούσιοι και φτωχοί, ισχυροί και αδύνατοι, αφέντες και δούλοι. Οι κοινωνικές αυτές αντιθέσεις και συγκρούσεις δίνουν την ευκαιρία σε τυράννους να αρπάξουν την εξουσία και να επιβάλουν τον δεσποτισμό στην κοινωνία. Η απελπισία των ανθρώπων είναι τέτοια, μας πληροφορεί ο Rousseau, ώστε αποδέχονται μοιρολατρικά την επιβολή της βίας και την «ελέω Θεού» μυθοποίησή της. Καταληκτήριο σημείο του κύκλου της διαφθοράς είναι λοιπόν η οικοδόμηση του πολιτικού συστήματος του δεσποτισμού, τον χαρακτήρα του οποίου είχε ανατάμει με συναρπαστική παραστατικότητα και αναλυτική διεισδυτικότητα ο Montesquieu. Έτσι με τη γενεαλογία της ανισότητας ο Rousseau καταφέρνει να ερμηνεύσει κοινωνικά την πολιτική πραγματικότητα της εποχής του.

Το πρόβλημα που αντιμετωπίζει ο Rousseau είναι ηθικό και πολιτικό και αρθρώνεται γύρω από την αναζήτηση της κατάλληλης σχέσης μεταξύ του ατόμου και της

οργανωμένης συλλογικότητας, ώστε να αναιρεθούν τα αποτελέσματα της ανισότητας και να ανατραπεί ο ηθικός εξευτελισμός που προκαλεί ο δεσποτισμός και η διαφθορά. Η διάγνωση του Rousseau είναι ότι απαιτείται μία νέα τάξη πραγμάτων που θα καθιστά συγκεκριμένη πραγματικότητα τη φιλοσοφική κριτική του ατομικιστικού φιλελευθερισμού και την πολιτική καταγγελία του δεσποτισμού. Ο Rousseau παρουσιάζει την εναλλακτική του πρόταση στο *Κοινωνικό Συμβόλαιο* (1762).

II. Φυσική και ηθική ελευθερία

Το *Κοινωνικό Συμβόλαιο* αποτελεί ολοκληρωμένη φιλοσοφική πραγματεία που έχει ως αντικείμενο τη σκιαγράφηση ενός πρότυπου πολιτικού συστήματος. Ο Rousseau θεωρούσε το εγχείρημα αυτό εξαιρετικά δύσκολο και τη γλώσσα ανεπαρκή για να εκφράσει τα νοήματά του. Η στάση του κατοπτρίζεται στη συστηματική προσπάθεια επαναπροσδιορισμού της σημασίας πολλών εννοιών και όρων που χρησιμοποιεί. Στο *Κοινωνικό Συμβόλαιο* ο Rousseau περιγράφει το γνήσιο συμβόλαιο στο οποίο μπορούν να θεμελιωθούν οι αρχές της πολιτικής νομιμότητας και της δικαιοσύνης, αναιρώντας έτσι την απάτη του σκηνοθετημένου συμβολαίου που καταγγέλλει στον *Λόγο περί ανισότητας*. Το *Κοινωνικό Συμβόλαιο* λοιπόν αποτελεί ανάλυση του προβλήματος της πολιτικής και κοινωνικής νομιμότητας.

Ο Rousseau συνδέει τη γνησιότητα του συμβολαίου και συνεπώς την πολιτική νομιμότητα με την έννοια της ελευθερίας. Η ενασχόληση με το θέμα αυτό ανοίγει το *Κοινωνικό Συμβόλαιο* με την περίφημη διατύπωση της αρχικής φράσης του πρώτου κεφαλαίου του πρώτου βιβλίου, «ο άνθρωπος γεννιέται ελεύθερος και βρίσκεται παντού σιδηροδέσμιος». Αυτό είναι το πρόβλημα του Rousseau: να δείξει πως τα δεσμά του ανθρώπου, που συνιστούν την αναπόδραστη πραγματικότητα της κοινωνικής ύπαρξης, μπορούν αυθεντικά να αποκτήσουν νόμιμη υπόσταση. Για να επιτευχθεί αυτό είναι αναγκαία η επεξεργασία μιας νέας έννοιας της ελευθερίας, διαφορετικής από εκείνη των ατομικιστών. Την έννοια αυτή ο Rousseau θα τη δανειστεί από την κλασική παράδοση του πολιτικού στοχασμού.

Αφετηρία του προβληματισμού του Rousseau για την έννοια της ελευθερίας είναι το νόημα που προσγράφει ο Hobbes στον όρο: ελευθερία είναι η απουσία περιορισμών και φραγμών που χαρακτηρίζει τον άνθρωπο στη φυσική ζωή. Σε αντίθεση προς τον Hobbes όμως, που θεωρεί ότι ο άνθρωπος μπορεί να απεμπολήσει τελείως την ελευθερία του, ο Rousseau εισάγει τη διάκριση μεταξύ ελευθερίας που μπορεί να αλλοτριωθεί και ελευθερίας που είναι αναπαλλοτρίωτη. Αυτό είναι το νόημα της επιχειρηματολογίας του στη συζήτηση της δουλείας (Βιβλίο

I, κεφ. 4), όπου χρησιμοποιεί τη λογική του Hobbes κατά της αυτοκτονίας για να τονίσει ότι είναι αδύνατο για τον άνθρωπο να γίνει θεληματικά δούλος: «η απάρνηση της ελευθερίας ισοδυναμεί με την απάρνηση της ιδιότητας του ανθρώπου, των δικαιωμάτων της ανθρωπότητας, όπως και των καθηκόντων της». Ο Rousseau συνδέει την εισαγωγή της νέας έννοιας της ελευθερίας την οποία θ' αντιπαραθέσει προς τη φυσική ελευθερία των ατομικιστών, με τη σύναψη του κοινωνικού συμβολαίου, της αρχικής πράξης των ανθρώπων που εγκαινιάζει την κοινωνική συνύπαρξη.

Η αντίληψη του Rousseau για το κοινωνικό συμβόλαιο ξεκινά από την κλασική φιλελεύθερη προβληματική του Locke για να την ξεπεράσει στην ίδια τη διατύπωση του θεμελιώδους αιτήματος της κοινωνικής συνθήκης: «η ανεύρεση μιας μορφής συνύπαρξης που να περιφρουρεί και να προστατεύει με όλη την κοινή ισχύ το πρόσωπο και τα αγαθά του κάθε εταίρου και διά μέσου της οποίας ο καθένας, συνενωνόμενος μ' όλους τους άλλους, δεν υπακούει ωστόσο παρά μόνο στον ίδιο τον εαυτό και παραμένει εξ ίσου ελεύθερος όσο και προηγουμένως» (Βιβλίο I, κεφ. 6).

Το αρχικό ατομικιστικό κίνητρο, η περιφρούρηση του προσώπου και των αγαθών, με το οποίο θα συμφωνούσαν απόλυτα ο Hobbes και ο Locke, μεταστοιχειώνεται σ' ένα καινούργιο αίτημα με την έμφαση του Rousseau στην αναγκαιότητα της κατοχύρωσης της ελευθερίας μέσω της ίδιας της πράξης της κοινωνικής συνένωσης.

Το είδος της ελευθερίας που θα κατακτήσουν οι άνθρωποι με το πέρασμα από τη φυσική ζωή στην πολιτική κοινωνία συνδέεται με μια θεμελιώδη αλλαγή στην ίδια την ανθρώπινη υπόσταση. Με την είσοδο στην πολιτική κοινωνία οι άνθρωποι εξασφαλίζουν πολύ περισσότερα απ' όσα συνεπαγόταν το αίτημα της απαλλαγής από την φυσική ζωή και την εμπόλεμη κατάσταση. Η είσοδος στην πολιτική κοινωνία δημιουργεί ουσιαστικά ένα νέο άνθρωπο. Σε αντίθεση προς τον Hobbes και τον Locke για τους οποίους η ανθρώπινη υπόσταση παραμένει αναλλοίωτη και πανομοιότυπη τόσο στη φυσική ζωή όσο και στην κοινωνία, ο Rousseau περιγράφει μια ολοκληρωτική μεταμόρφωση. Η συναίσθηση της δικαιοσύνης αντικαθιστά το ένστικτο στη ρύθμιση της ανθρώπινης συμπεριφοράς και οι ανθρώπινες πράξεις αποκτούν το ηθικό περιεχόμενο, που προηγουμένως τους έλειπε. Μόνο κάτω από αυτές τις συνθήκες η φωνή του καθήκοντος αντικαθιστά τη φυσική παρόρμηση και ο λόγος αντί των ορέξεων γίνεται ο ρυθμιστής των εκδηλώσεων του ανθρώπου. Έτσι ο άνθρωπος μεταμορφώνεται από «ηλίθιο και περιορισμένο ζώο σε ον προικισμένο με ευφυΐα και ανθρωπιά» (Βιβλίο I, κεφ. 8).

Η ηθική είναι αποκλειστικά κοινωνικό δημιούργημα σύμφωνα με τον Rousseau. Ο κοινωνικός άνθρωπος πλάθεται μέσω των διασταυρώσεων και της αλληλεπίδρασής του με τους άλλους και η ψυχολογική πηγή της ηθικής πράξης είναι η διαδικασία μέσω της οποίας εσωτερικεύονται οι εμπειρίες και οι απαιτήσεις της κοινωνικής συνύπαρξης. Η συνείδηση είναι το απαύγασμα της κοινής γνώσης που αποκτά και συμμερίζεται εκείνος που συνυπάρχει με άλλους. Η συναίσθηση της συμμετοχής σε κοινές εμπειρίες και γνώσεις αποτελεί το υπόβαθρο της πολιτικής ελευθερίας στην κοινωνία, σε αντικατάσταση της φυσικής ελευθερίας που εγκαταλείπει ο άνθρωπος μαζί με τη φυσική ζωή. Παράλληλα ο άνθρωπος στην κοινωνία αποκτά ηθική ελευθερία και γίνεται κύριος του εαυτού του. Η ηθική ελευθερία προϋποθέτει την αποδοχή δεσμών στη χάλκευση των οποίων ωστόσο συμμετέχει ο ίδιος ο άνθρωπος. Τα δεσμά αυτά είναι οι νόμοι. Η θέσπιση του νόμου λοιπόν στην πολιτική κοινωνία γίνεται κρίσιμος συντελεστής στον καθορισμό της ηθικής ελευθερίας. Η ελευθερία διαφυλάσσεται στην κοινωνία, αν οι περιορισμοί και οι νόμοι διαμορφώνονται από όλους συλλογικά. Υποταγή σε περιορισμούς και κανόνες που θεσπίζουν οι άλλοι είναι ασυμβίβαστη με το αίτημα της πολιτικής ελευθερίας και το αίτημα της αυτονομίας της ηθικής προσωπικότητας, που αποτελεί θεμελιακό προαπαιτούμενο για την ευόδωση των σκοπών του συμβολαίου.

III. Η γενική βούληση

Η αποκήρυξη της ηθικής ελευθερίας, δηλαδή της μετοχής στον καθορισμό του νόμου που μας κυβερνά, ισοδυναμεί κατά τον Rousseau με την αποκήρυξη της ίδιας της ανθρωπιάς. Η ηθική ελευθερία είναι αναπαλλοτρίωτη. Ο νόμος ωστόσο, μέσω του οποίου πραγματώνεται η ηθική ελευθερία δεν είναι προϊόν της ατομικής θέλησης αλλά της γενικής βούλησης. Η θέσπιση του νόμου είναι υπόθεση συλλογική. Η έννοια της γενικής βούλησης αποτελεί το πιο πολυσυζητημένο στοιχείο της πολιτικής θεωρίας του Rousseau και ένα από τα πιο επίμαχα ζητήματα στην ιστορία της πολιτικής σκέψης γενικότερα. Ως έννοια και ως φιλοσοφικός όρος η γενική βούληση δεν είναι επινόηση του Rousseau. Χρησιμοποιήθηκε ήδη από τους φιλοσοφικούς του προδρόμους Pascal, Malebranche, Leibniz και Montesquieu. Ο Rousseau όμως επηρεάστηκε ιδίως από τη χρήση του όρου σε κείμενα του σύγχρονου του Denis Diderot. Ο πολίτης της Γενεύης πάντως προικοδότησε τον όρο με τη φιλοσοφική ιδιαιτερότητα την οποία διαθέτει στο λεξιλόγιο της πολιτικής ανάλυσης και τον χρησιμοποίησε για να εκφράσει τη θεμελι-

ώδη του αναζήτησης: τη μεταφορά της πιο χαρακτηριστικής ηθικής ιδιότητας του ατόμου στον χώρο της δημόσιας εμπειρίας.

Η γενική βούληση δημιουργείται από το κοινωνικό συμβόλαιο, παράλληλα προς την ηθική μεταμόρφωση του ανθρώπου. Στην ουσία αποτελεί μηχανισμό αυτής της μεταμόρφωσης. Στη νέα τους πολιτική υπόσταση οι άνθρωποι είναι συγχρόνως πολίτες και υπήκοοι. Αυτό είναι το νόημα της προσπάθειας του Rousseau να εκδημοκρατίσει την παλαιότερη έννοια της κυριαρχίας, που είχε απασχολήσει την πολιτική σκέψη των προηγούμενων δύο αιώνων. Για τον Rousseau κυρίαρχος είναι το σύνολο του λαού, το έθνος. Η κυριαρχία από γνώρισμα του ηγεμόνα, γίνεται πολιτική ιδιότητα του συλλογικού σώματος που συγκροτεί την πολιτική κοινωνία (Βιβλίο I, κεφ. 7). Στην αντίληψη του Rousseau η έννοια της κυριαρχίας δεν είναι με κανένα τρόπο λιγότερο απόλυτη απ' ό,τι είναι στον Bodin και στον Hobbes. Η μόνη τους διαφορά έγκειται στον προσδιορισμό του φορέα της κυριαρχίας. Και για τους τρεις η κυριαρχία δεν μπορεί να περιορίζεται από κανένα θεμελιώδη νόμο ή συνταγματικά όρια. Για τον λόγο αυτό οι φιλελεύθεροι επικριτές του Rousseau, επισημαίνουν τον κίνδυνο της τυραννίας της πλειοψηφίας εις βάρος του ατόμου και των μειονοτήτων που ενυπάρχει στην επιχειρηματολογία του. Η πρόθεση όμως του Rousseau είναι άλλη: είναι η εξασφάλιση της πολιτικής ισότητας και της λαϊκής κυριαρχίας. Ο Rousseau είναι ο κατεξοχήν θεωρητικός εκφραστής της έννοιας της λαϊκής κυριαρχίας, της οποίας θεμέλιο είναι η πολιτική ισότητα των μελών του συλλογικού σώματος, η ισομερής δηλαδή κατανομή της πολιτικής ισχύος.

Οι προτεραιότητες αυτές υπαγορεύουν και ορισμένα άλλα χαρακτηριστικά της πολιτικής του θεωρίας που τον διαφοροποιούν από τους ατομικιστές στοχαστές. Οι διαφορές αυτές περιλαμβάνουν τη ριζική διάκριση κυριαρχίας και κυβέρνησης (εκτελεστικής εξουσίας) στην οποία επιμένει ο Rousseau σε αντίθεση προς τον Hobbes. Είναι σαφές στο σημείο αυτό η πρόθεση του Rousseau να περιφρουρήσει τη λαϊκή κυριαρχία από ενδεχόμενες υπερβασίες και τυραννικές τάσεις όσων ασκούν την εκτελεστική εξουσία. Για τον Rousseau η κυβέρνηση και οι διοικητικές παραφυάδες της συνιστούν αποκλειστικά εκτελεστικά όργανα, χωρίς πρωτοβουλία και βουλευτική αυτονομία, με αποκλειστικό προορισμό να εκτελούν τις αποφάσεις και επιταγές της γενικής βούλησης. Μια άλλη, εξίσου σημαντική, θεσμική συνέπεια των απόψεων του Rousseau είναι η ουσιαστική κατάργηση της αρχής της διάκρισης των εξουσιών, στην οποία είχαν επιμείνει ο Locke και ο Montesquieu. Η σύνδεση της κυριαρχίας με τη νομοθετική εξουσία την οποία

ασκεί ο ίδιος ο λαός στο σύνολό του, οδηγεί τον Rousseau στην αυστηρή καθυποταγή της εκτελεστικής εξουσίας στη νομοθετική. Ο συγγραφέας του *Κοινωνικού Συμβολαίου* φαίνεται να αδιαφορεί για τα αιτήματα της εξισορρόπησης και του αμοιβαίου ελέγχου των κλάδων της εξουσίας και να ενδιαφέρεται μόνο για την κατοχύρωση της αυθεντικής έκφρασης της λαϊκής θέλησης μέσα από τη νομοθετική εξουσία.

Η γενική βούληση απορρέει αλλά δεν εξαντλείται από την άθροιση των ατομικών βουλήσεων και έχει ως αντικείμενό της το κοινό καλό. Η γενική βούληση εγγυάται ότι η πολιτεία που δημιουργείται από το συμβόλαιο, θα λειτουργεί σύμφωνα με τις επιταγές του δημοσίου συμφέροντος (Βιβλίο II, κεφ. 1). Περιεχόμενο της γενικής βούλησης είναι ό,τι είναι κοινό σε όλα τα ιδιωτικά συμφέροντα. Αυτός ο ελάχιστος κοινός παρονομαστής είναι η βάση του κοινού αγαθού· ο χαρακτήρας όμως του τελευταίου δεν καθορίζεται από τον Rousseau παρά σταδιακά στο *Κοινωνικό Συμβόλαιο* και καθίσταται ευκρινέστερος από όσα λέγονται περαιτέρω σε άλλα έργα του. Η γενική βούληση διακρίνεται από τη βούληση όλων των μελών της πολιτικής κοινωνίας. Η βούληση όλων των μελών δεν είναι παρά το μηχανικό άθροισμα όλων των ατομικών βουλήσεων και μπορεί εύκολα να διαπιστωθεί με απλή ψηφοφορία: η θέληση της πλειοψηφίας συνιστά τον εγγύτερο δείκτη του περιεχομένου της βούλησης όλων των μελών. Η εύρεση της γενικής βούλησης όμως απαιτεί διαφορετική διαδικασία. Η απλή μηχανική άθροιση δεν αρκεί και η ψηφοφορία δεν είναι αυτόματος αυθεντικός δείκτης της γενικής βούλησης. Η διαπίστωσή της συνδέεται με τη λειτουργία ολόκληρου του φάσματος των πολιτικών συντελεστών, που συνθέτουν το πολιτειακό σύστημα του Rousseau. Παρά την ασάφεια που αναπόφευκτα ανακύπτει σε ορισμένα σημεία λόγω της συνθετότητας της έννοιας, σε ένα ζήτημα ο Rousseau είναι κατηγορηματικός: μόνο αδιάβλητες δημοκρατικές διαδικασίες μπορούν να επιτρέψουν τον αυθεντικό προσδιορισμό του περιεχομένου της γενικής βούλησης. Αναγκαία προϋπόθεση λοιπόν της γενικής βούλησης είναι η πολιτική ισότητα και η λαϊκή κυριαρχία.

Η γενική βούληση διακρίνεται από τις ατομικές θελήσεις και το άθροισμά τους επειδή η βουλευτική της ενέργεια λειτουργεί μόνο γενικά και κατευθύνεται προς γενικά αντικείμενα. Δεν μπορεί να λειτουργήσει σε σχέση προς συγκεκριμένα ατομικά ή ομαδικά ζητήματα. Βούλεται μόνο καθολικά (Βιβλίο II, κεφ. 4). Η γενικότητα αυτή του περιεχομένου της γενικής βούλησης εκφράζεται με τον νόμο. Ο νόμος είναι γενική επιταγή καθολικού κύρους στην πολιτική κοινωνία (Βιβλίο II, κεφ. 6). Η γενική βούληση δεν μπορεί να ορίζει συγκεκριμένους κανόνες για

τη ρύθμιση μερικότερων ζητημάτων ή για την κατοχύρωση τμημάτων του πληθυσμού και των συμφερόντων τους. Ο νόμος που την εκφράζει αναφέρεται στην κοινωνία ως συνολική οντότητα. Η έννοια της γενικότητας οριοθετεί τον χώρο λειτουργίας της γενικής βούλησης. Έξω από αυτόν λειτουργούν μερικότερα νομοθετικά και κανονιστικά όργανα και μέτρα που ρυθμίζουν τις καθημερινές λεπτομέρειες της κοινωνικής ζωής.

Η γενική βούληση μπορεί ν' αναγνωριστεί με γνώμονα τρία κριτήρια: (α) Από την πηγή της, που είναι το σύνολο του λαού ή η πλειοψηφία του λαού. Η πλειοψηφία όμως μπορεί να θεωρηθεί αυθεντικός εκφραστής της γενικής βούλησης μόνο αν όλοι ανεξαιρέτα είναι ελεύθεροι να διατυπώσουν την άποψή τους και να ψηφίσουν απρόσκοπτα. Για τον λόγο αυτό η διαδικασία της ψηφοφορίας απασχολεί σοβαρά τον Rousseau (Βιβλίο IV, κεφ. 2). Οι ψηφοφόροι πρέπει να αποφασίζουν την ψήφο τους με γνώμονα το κοινό καλό και το δημόσιο συμφέρον και όχι από υπολογισμό ιδιωτικών ή ταξικών συμφερόντων. (β) Η γενική βούληση μπορεί ν' αναγνωριστεί από το αντικείμενό της που εστιάζει τη βουλευτική λειτουργία σε γενικά και αφηρημένα ζητήματα. (γ) Το τρίτο στοιχείο αναγνώρισης της γενικής βούλησης είναι το περιεχόμενό της που είναι το πραγματικό, αντικειμενικό κοινό καλό της κοινότητας κατά τον Rousseau. Στο σημείο αυτό η γενικότερη απαισιοδοξία του Rousseau προκαταλαμβάνεται από την περιρρέουσα ατμόσφαιρα του Διαφωτισμού, που πίστευε ότι η γνώση αυτή ήταν, υπό ορισμένες προϋποθέσεις πληροφόρησης και προνοητικότητας, εφικτή. Σε μια ευνομούμενη και αδιάφθορη κοινωνία η γενική βούληση θα είναι δυνατό ν' αναγνωριστεί και με τα τρία κριτήρια, θα μπορεί δηλαδή να καθοριστεί χωρίς ασάφειες και συγχύσεις.

Ο νόμος ως προϊόν της γενικής βούλησης και ο δημοκρατικός τρόπος διαμόρφωσής της, καθιστούν την έννοια αυτή το κλειδί της λύσης του αρχικού πολιτικού και ηθικού προβλήματος που είχε θέσει ο Rousseau: πρόκειται για το αίτημα άρσης της αντίφασης μεταξύ υπακοής και ελευθερίας. Η γενική βούληση προσφέρει τη λύση του προβλήματος ακριβώς επειδή ο δημοκρατικός τρόπος παραγωγής της καθιστά την ελευθερία πηγή της υπακοής στον νόμο που την εκφράζει. Έτσι αποκτά πολιτική υπόσταση ο συνδυασμός νόμου και ελευθερίας ως ενιαία ηθική πράξη που κατοχυρώνει την αυτονομία του ατόμου με την ίδια την αυτεπάγγελτη ανάληψη της πολιτικής υποχρέωσης.

Η γενική βούληση και ο τρόπος διαμόρφωσής της καθορίζουν και ένα άλλο κρίσιμο στοιχείο της πολιτικής θεωρίας του Rousseau. Πρόκειται για την αξία της συλλογικής πράξης ως αναγκαίου συντελεστή της πολιτικής ζωής στην πολιτεία

της νομιμότητας. Η γενική βούληση μπορεί να διαπιστωθεί και να λειτουργήσει μόνο συλλογικά. Αυτό σημαίνει ότι η συλλογική ζωή και η κοινότητα αναγνωρίζονται ως πολιτικές αξίες από τον Rousseau. Αυτή είναι μια από τις χαρακτηριστικότερες διαφορές του από τους ατομικιστές. Η ένταξη του ατόμου στην κοινότητα, η συμμετοχή του σε συλλογικές διαδικασίες και δραστηριότητες και ο προσανατολισμός του σε κοινές αξίες και συλλογικούς στόχους αποτελούν παράγοντες της ποιοτικής μεταμόρφωσης που κάνει το μέλος της πολιτείας ηθική προσωπικότητα, ικανή να συμβάλει στον προσδιορισμό της γενικής βούλησης.

IV. Ο πολίτης και ο νομοθέτης

Η λειτουργία της γενικής βούλησης και η επίτευξη της λαϊκής κυριαρχίας συνδέονται με το πιο δύσκολο πολιτικό πρόβλημα στη θεωρία του Rousseau, το πρόβλημα της διαμόρφωσης του μέλους της πολιτικής κοινότητας, του πολίτη. Το πρόβλημα είναι κρίσιμο γιατί αναφέρεται στη μεταμόρφωση του φυσικού ανθρώπου σε ηθική προσωπικότητα, προικισμένη με την ικανότητα να μεριμνά για το κοινό καλό. Η ύπαρξη του ηθικά συγκροτημένου πολίτη αποτελεί αναγκαίο συντελεστή της γενικής βούλησης.

Σε μια ευνομούμενη πολιτεία σύμφωνα με τον Rousseau, η δημόσια ευημερία συνιστά μεγαλύτερο ποσοστό της ευτυχίας των πολιτών από τη στενά ιδιωτική τους ευδαιμονία. Αυτό δεν σημαίνει ότι ο Rousseau καταργεί την ιδιωτική ζωή και την αναζήτηση της ατομικής ολοκλήρωσης, όπως τον έχουν κατηγορήσει όσοι συνδέουν τη σκέψη του με τις καταβολές των ολοκληρωτικών θεωριών του εικοστού αιώνα (για παράδειγμα ο J. L. Talmon). Οι κατηγορίες αυτές είναι αβάσιμες και αγνοούν τις αποχρώσεις των απόψεων του Rousseau και τις λεπτές διαβαθμίσεις των εμφάσεων με τις οποίες οικοδομεί την επιχειρηματολογία του. Απεναντίας ο Rousseau αποδίδει την πρέπουσα σημασία στην ιδιωτική ζωή και θεωρεί αναγκαία στοιχεία της προσωπικότητας του δημοκρατικού πολίτη τόσο την καλλιέργεια των συναισθημάτων της ατομικότητας όσο και του πνεύματος της προσωπικής ανεξαρτησίας, όπως φαίνεται πολύ ωραία στην παιδαγωγική του πραγματεία *Αιμίλιος* (1762). Επίσης ο Rousseau θεωρεί και την κατοχή ιδιωτικής περιουσίας, ιδίως γεωργικής, ουσιώδη προϋπόθεση της καλλιέργειας του ήθους του δημοκρατικού πολίτη. Ευνοεί βέβαια την ύπαρξη κατά το δυνατό ίσων γεωργικών κλήρων, αλλά πιστεύει ότι η κατοχή έγγειας ιδιοκτησίας δίνει πιο στενά τον πολίτη με την πατρίδα του, γιατί τον συνδέει προσωπικά με τη γη που καλείται ν' αγαπήσει και να υπερασπίσει.

Για να δημιουργηθούν οι σωστοί δημοκρατικοί πολίτες κατά τον Rousseau, χρειάζεται να καλλιεργηθεί το συλλογικό πνεύμα με την αναγωγή της πολιτικής συμμετοχής και του ενδιαφέροντος για τα κοινά σε πηγή απόλαυσης για τα μέλη του πολιτικού σώματος. Αυτό το έργο αναμένεται να επιτελέσει η αγωγή. Η αποστολή της τελευταίας είναι πολύμορφη και δεν περιορίζεται σε ό,τι στενά εννοούμε ως εκπαίδευση. Το εκπαιδευτικό σύστημα βέβαια αποτελεί τον πρωταρχικό μηχανισμό αγωγής στα ιδεώδη της πολιτείας και, όπως υποδεικνύει ο Rousseau στην πραγματεία του, *Στοχασμοί για τη διακυβέρνηση της Πολωνίας* (γράφηκε το 1772, α' εκδ. 1779), μπορεί και πρέπει να χρησιμοποιείται για την καλλιέργεια αισθημάτων πατριωτισμού και αφοσίωσης στα κοινά (κεφ. IV). Με τις υποδείξεις αυτές ο Rousseau εμφανίζεται ως γνήσιος κληρονόμος του Πλάτωνα στην αναγνώριση της κρίσιμης σημασίας του πολιτικού εγκοινωνισμού για τη λειτουργία της πολιτείας. Επιπρόσθετα προς την εκπαίδευση ο Rousseau επισημαίνει τη σημασία και άλλων μηχανισμών πολιτικού εγκοινωνισμού. Στην καλλιέργεια του ήθους του πολίτη συμβάλλει αποφασιστικά η συνεχής συμμετοχή σε πολιτικές συγκεντρώσεις και άλλες μορφές συλλογικής δραστηριότητας, όπως είναι τα ομαδικά παιχνίδια, τα δημόσια θεάματα, οι τελετές με πατριωτικό περιεχόμενο (*Στοχασμοί για τη διακυβέρνηση της Πολωνίας*, κεφ. III).

Ο Rousseau ωστόσο συνιστά ιδιαίτερη προσοχή στη χρήση της καλλιτεχνικής εμπειρίας για πολιτικούς σκοπούς επειδή υπάρχουν μορφές τέχνης, όπως το θέατρο, που είναι ενδεχόμενο αντί να καλλιεργούν τα αισθήματα της συλλογικότητας να καταλήγουν σε ιδιωτική απόλαυση, ψυχολογική απομόνωση και κοινωνική απόδραση. Στις προειδοποιήσεις αυτές προβαίνει ο Rousseau στην *Επιστολή στον κύριο D' Alembert περί θεαμάτων* (α' έκδ. 1758). Στο περίφημο αυτό κείμενο με το οποίο ο Rousseau απαντά στο άρθρο για την πατρίδα του Γενεύη, που είχε δημοσιεύσει ο D' Alembert στη μεγάλη *Εγκυκλοπαιδεία* του Διαφωτισμού (τόμ. VII, 1757) που συνεξέδιδε με τον Diderot, παρουσιάζεται η θεωρία του πολίτη της Γενεύης για την πολιτική λειτουργία της τέχνης. Η αντίρρηση του Rousseau στην υπόδειξη του D' Alembert να δημιουργηθεί θέατρο στη Γενεύη δεν θεμελιώνεται πρωταρχικά σε ηθικολογικές επιφυλάξεις σχετικά με το ενδεχόμενο διαφθοράς των ηθών που θα μπορούσε να προκληθεί από την περιοδική παρουσία θεατρικών θιάσων στην αυστηρή Καλβινιστική Γενεύη. Ο Rousseau επικεντρώνει κυρίως την επιχειρηματολογία του στην καλλιέργεια των ιδιωτικών συγκινήσεων και στη διάσπαση των κοινωνικών δεσμών που προκαλείται με αυτό τον τρόπο, ως συνέπεια της συναισθηματικής φόρτισης που συνοδεύει τη θεατρική εμπειρία. Για τον λόγο αυτό, για ν' αποφεύγεται η καλλιέργεια ιδιωτι-

κών απολαύσεων και αισθημάτων κοινωνικής απόδρασης, ενίσταται ο Rousseau στη δημιουργία θεάτρου στη Γενεύη. Ο ίδιος λόγος υπαγορεύει και μία αξιοπρόσεκτη παιδαγωγική του άποψη που συνιστά ότι δεν πρέπει ποτέ να επιτρέπεται στα παιδιά το ατομικό παιχνίδι (*Διακυβέρνηση της Πολωνίας*, κεφ. IV).

Η καλλιέργεια του συλλογικού πνεύματος και της διάθεσης της συμμετοχής στα κοινά συνιστά λοιπόν θεμελιώδη προϋπόθεση της δημιουργίας του πολίτη στο πολιτειακό σχήμα του Rousseau. Οι απόψεις αυτές αποτελούν το υπόβαθρο των αντιρρήσεών του στην πολιτική αντιπροσώπευση ως μηχανισμό άσκησης της εξουσίας. Κατά τον Rousseau η αντιπροσωπευτική διακυβέρνηση αναιρεί την ουσία της λαϊκής κυριαρχίας. Η αντιπροσώπευση είναι επικίνδυνη γιατί καταργεί το ταυτόσημο δικαίωμα και καθήκον του δημοκρατικού πολίτη να συμμετέχει ενεργά στα κοινά και μάλιστα στη διαδικασία θέσπισης των νόμων – στη διαμόρφωση της γενικής βούλησης δηλαδή. Δημιουργία αντιπροσωπευτικών θεσμών και μεταβίβαση του δικαιώματος της πολιτικής συμμετοχής σε αντιπροσώπους, ισοδυναμεί, κατά την κρίση του Rousseau, με απεμπόληση της πολιτικής ελευθερίας. Ελευθερία σημαίνει ενεργό συμμετοχή και αποτελεί δραστηριότητα κρίσιμη για την ηθική υπόσταση και αυτονομία του πολίτη. Η απεμπόληση του δικαιώματος της συμμετοχής και η μεταβίβαση των νομοθετικών αρμοδιοτήτων σε αντιπροσώπους συμβολίζει για τον Rousseau τη διαφθορά των πολιτικών ηθών, την εγκατάλειψη της αφοσίωσης στα κοινά και τη στροφή προς ιδιοτελείς επιδιώξεις και ιδιωτικές τέρψεις, που προοιωνίζουν την διαφθορά και καταστροφή της πολιτείας (*Κοινωνικό Συμβόλαιο*, Βιβλίο III, κεφ. 15). Οι αντιπρόσωποι κατά τον Rousseau δεν είναι παρά πολιτικοί μισθοφόροι. Ξαναγυρίζοντας σε μια ιδέα του Machiavelli, ο Rousseau προειδοποιεί ότι, όπως μια διεφθαρμένη πολιτεία πληρώνει μισθοφόρους για να μάχονται στους πολέμους της, έτσι και οι διεφθαρμένοι πολίτες πληρώνουν βουλευτές για να νομοθετούν για λογαριασμό τους, αποποιούμενοι με την πράξη αυτή την ηθική τους ελευθερία. Η συμμετοχή άλλωστε αποτελεί τον μόνο βέβαιο φρουρό των δημοκρατικών θεσμών. Χαλάρωση της συμμετοχής θέτει σε θανάσιμο κίνδυνο τους θεσμούς επειδή η αδιαφορία των πολιτών προσφέρει ευκαιρίες σε όσους υποβλέπουν το δημοκρατικό πολίτευμα να το υπονομεύσουν και να επιβάλουν την τυραννία τους. Ακόμη και αν αυτό το ακραίο ενδεχόμενο δεν προκύψει από τα πράγματα, η χαλάρωση της πολιτικής συμμετοχής νοθεύει το δημοκρατικό πολίτευμα γιατί ισοδυναμεί με ανατροπή της πολιτικής ισότητας. Όσοι παύουν να συμμετέχουν ενεργά δεν μπορούν να θεωρηθούν πολιτικά ίσοι με εκείνους που είτε ως αντιπρόσωποι είτε με άλλους τρόπους βρίσκονται εγγύτερα στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων και

άσκησης της εξουσίας. Έτσι η γενική βούληση χάνει την αυθεντικότητά της και φυσικά αναιρείται το επίτευγμα της εξίσωσης νόμου και ελευθερίας που αποτελεί το θεμέλιο της πολιτικής νομιμότητας.

Το πρόβλημα που ανακύπτει από την ίδια τη θεωρία του Rousseau, αναφορικά προς τις προηγούμενες διαπιστώσεις για την αναγκαιότητα της πολιτικής συμμετοχής, σχετίζεται με τη θεωρία του της ανθρώπινης φύσης. Ακολουθώντας τη γραμμή της νεότερης πολιτικής θεωρίας, ο Rousseau δεν πιστεύει ότι ο άνθρωπος είναι από τη φύση του κοινωνικός, «ζώον πολιτικών» δηλαδή κατά την παλαιά αριστοτελική αντίληψη. Η θεμελίωση της πολιτείας στο κοινωνικό συμβόλαιο προσδιορίζει τόσο την πόλη όσο και τον πολίτη ως τεχνητές οντότητες, κατασκευάσματα της ανθρώπινης επινοητικότητας. Το κρίσιμο ερώτημα που πρέπει ν' αντιμετωπίσει ο Rousseau λοιπόν αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι θα διδαχθούν ως μέλη του πολιτικού σώματος να ενδιαφέρονται και να νοιάζονται για τα κοινά, ώστε η πολιτική συμμετοχή να γίνει στοιχείο της ζωής τους, αν και δεν αποτελεί φυσική τους προδιάθεση. Το δύσκολο αυτό έργο, αναγγέλλει ο Rousseau, είναι η αποστολή του νομοθέτη (Βιβλίο II, κεφ. 7). Η ηρωική μορφή του νομοθέτη εντάχθηκε στην παράδοση της νεότερης πολιτικής σκέψης από τον Machiavelli, που την άντλησε από τη μελέτη της ιστορίας των αρχαίων πολιτειών. Η ηρωική αυτή διάσταση απουσιάζει από τη φιλελεύθερη πολιτική σκέψη, αλλά εντείνεται στη σκέψη του Rousseau, ο οποίος πλουτίζει την έμπνευση του Machiavelli από την αρχαία Ρώμη και με το παράδειγμα της Σπάρτης.

Έργο του νομοθέτη κατά τον Rousseau, είναι να συμβάλει στη θεμελίωση της πολιτείας, εξαλείφοντας τη φυσική αντιπολιτική προδιάθεση του ανθρώπου και σφυρηλατώντας τον νέο κοινωνικό άνθρωπο. Με τον τρόπο αυτό δημιουργείται ο πολίτης, ο κάτοχος της ηθικής ελευθερίας. Ο νομοθέτης είναι εκείνος που θα καθοδηγήσει τους ανθρώπους στην ηθική τους απελευθέρωση. Η ηθική μεταμόρφωση που προκαλεί το συμβόλαιο πραγματώνεται με την παρέμβαση του νομοθέτη που επινοεί τους θεσμούς και το σύστημα της αγωγής που θα καλλιεργήσουν το ήθος των νέων πολιτών. Όλα αυτά φυσικά θα γίνουν με τη συγκατάθεση των συμβαλλομένων αλλά το έργο του νομοθέτη δεν παύει να είναι τιτάνιο: «θα απαιτούνταν θεοί για να νομοθετήσουν για τους ανθρώπους» (Βιβλίο II, κεφ. 7).

Μια από τις μεθόδους που χρησιμοποιεί ο νομοθέτης για να επιτύχει την αποτελεσματικότερη εμφύτευση του πολιτικού ήθους στους πολίτες είναι και η πολιτική θρησκεία. Και στο σημείο αυτό ο Rousseau ακολουθεί δρόμους που χάραξε

πρώτος ο Machiavelli. Η έννοια της πολιτικής θρησκείας σημαίνει τη χρήση του θρησκευτικού συναισθήματος και των αρχέγονων φόβων του αγνώστου που το συνοδεύουν, για την καλλιέργεια του κατάλληλου πολιτικού και ψυχολογικού κλίματος που θα προσδώσει λειτουργικότητα στους θεσμούς. Αυτή η διάγνωση της πολιτικής αποτελεσματικότητας της ψυχολογίας της θρησκείας, καταλήγει σε μερικές περιπτώσεις στην επινόηση ολόκληρων θρησκευτικών συστημάτων που κατά την κρίση ορισμένων πολιτικών στοχαστών, θα μπορούσαν να προαγάγουν τους σκοπούς του πολιτικού συστήματος. Εισηγητής της θεωρίας της πολιτικής θρησκείας υπήρξε ο Πλάτων στους *Νόμους* και μεταξύ όσων τον ακολούθησαν ήταν ο νεοπλατωνικός Γεώργιος Γεμιστός Πλήθων στο δικό του ομότιτλο σύγγραμμα. Ο Machiavelli έκανε αντίστοιχες διαπιστώσεις σχετικά με τη λειτουργία της θρησκείας στην αρχαία Ρώμη, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι ο χριστιανισμός ήταν ακατάλληλος ως πολιτική θρησκεία και συνεπώς εμπόδιο στην επίτευξη της πολιτικής ενότητας της Ιταλίας. Ο Rousseau αποκλίνει από τον Machiavelli σχετικά με την πλήρη απόρριψη του χριστιανισμού, στην προτεσταντική εκδοχή του οποίου αναγνωρίζει μεγάλη αξία για την καλλιέργεια της ηθικής προσωπικότητας του ανθρώπου. Ωστόσο ο Rousseau, όπως και ο Machiavelli, θεωρεί τον χριστιανισμό με τους υπερβατικούς στόχους του και τα διδάγματα της πραότητας και της ταπεινοφροσύνης, ακατάλληλο σύστημα αξιών για την καλλιέργεια του πολιτικού ήθους που απαιτείται για να λειτουργήσουν οι θεσμοί της συμμετοχικής δημοκρατίας και για να περιφρουρηθεί η πολιτεία από τους εξωτερικούς της εχθρούς. Έτσι στο περίφημο κεφάλαιο του *Κοινωνικού Συμβολαίου* για την πολιτική θρησκεία (Βιβλίο IV, κεφ. 8), εισηγείται την περιβολή του πατριωτισμού και των κοινωνικών συναισθημάτων με τον μεταφυσικό δυναμισμό των θρησκευτικών αξιών, ώστε να εξασφαλιστεί το κατάλληλο ψυχολογικό κλίμα για τη λειτουργία των πολιτικών θεσμών και την καλλιέργεια του δημοσίου πνεύματος. Με αυτές τις απόψεις ο Rousseau συμβάλλει στη θεμελίωση του δόγματος του εθνικισμού. Η άποψη υπέρ της ύπαρξης δημόσιας θρησκείας διαφοροποιεί ριζικά τον Rousseau από την κλασική φιλελεύθερη θέση που εκφράζει ο Locke στην *Επιστολή περί ανοχής*, στην οποία υποστηρίζει τον διαχωρισμό της πολιτικής από τη θρησκεία, τον αποκλειστικά ιδιωτικό και προσωπικό χαρακτήρα της τελευταίας και συνεπώς την αναγωγή της ανοχής των θρησκευτικών πεποιθήσεων του καθενός σε θεμελιώδες πολιτικό δικαίωμα.

Η επάνοδος του ηρωικού νομοθέτη στο προσκήνιο της πολιτικής θεωρίας αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα γνωρίσματα της σκέψης του Rousseau. Οι Hobbes και Locke είχαν προβάλει μία συστηματικά αντιηρωική πολιτική ηθική επειδή

πρωταρχική τους φροντίδα ήταν η ιδιωτική ζωή. Η έμφαση όμως του Rousseau στη δημόσια ζωή κάνει αναγκαία την επιστροφή του ηρωικού νομοθέτη που θα διδάξει με τη σοφία και το παράδειγμά του στους ανθρώπους τις απολαύσεις της πολιτικής πράξης και θα θεσπίσει τους νόμους για την οργάνωση της δημόσιας ζωής. Η διαφορά αυτή μας προσφέρει το κατάλληλο πρίσμα για να κατανοήσουμε τη θεωρία της πολιτείας που αντιπαραθέτει ο Rousseau στη φιλελεύθερη αντίληψη του εργαλειακού κράτους. Για τον Rousseau η πολιτεία δεν αποτελεί όργανο προώθησης ατομικών στόχων και επιδιώξεων, τεχνική ρύθμιση χωρίς αυθύπαρκτη ηθική υπόσταση. Αντίθετα η πολιτεία και η πολιτική πράξη που εντάσσει τον επί μέρους πολίτη στο πολιτικό σύνολο είναι φορείς ηθικών νοημάτων και αξιών. Πρόκειται ακριβώς για τις αξίες που ολοκληρώνουν την προσωπικότητα του ανθρώπου, με την κατάκτηση της ηθικής ελευθερίας και τη μέθεξη σε συλλογικούς στόχους πέρα από τις στενές ατομικές επιδιώξεις. Στην εργαλειακή θεωρία του κράτους ο Rousseau αντιπαρατάσσει τη θεωρία της πολιτείας ως πλαισίου ηθικής τελείωσης και συνεπώς την ανάγει σε αυτοδύναμη αξία, έξω και πέρα από τις σκοπιμότητες του ατομικισμού.

Η *Νεότερη Πολιτική Θεωρία* προσφέρει αναλυτική έκθεση των ιδεών και της επιχειρηματολογίας των σημαντικότερων εκπροσώπων της θεωρίας του κοινωνικού συμβολαίου (Hobbes, Locke, Rousseau) και του ωφελιμιστικού φιλελευθερισμού (Bentham και J. S. Mill). Στην παρουσίαση των δύο αυτών ρευμάτων φιλοσοφικού και πολιτικού λόγου προστίθεται η έκθεση του στοχασμού για την κρίσιμη σχέση της ελευθερίας με τη νεωτερικότητα, όπως εμφανίζεται στον προβληματισμό των κορυφαίων πολιτικών στοχαστών οι οποίοι έγραψαν στη γαλλική γλώσσα (Montesquieu, Constant και Tocqueville). Μέσω της ανασκόπησης των ρευμάτων αυτών της πολιτικής σκέψης παρουσιάζεται με πληρότητα η θεωρητική έκφραση του κλασικού φιλελευθερισμού, που συνδέθηκε με τη διαμόρφωση της ιστορικής και πολιτικής φυσιογνωμίας της νεότερης Ευρώπης. Στην οριστική έκτη έκδοσή του το κείμενο της *Νεότερης Πολιτικής Θεωρίας* εμφανίζεται αναθεωρημένο και ενημερωμένο, συνοδευόμενο από εμπλουτισμένη βιβλιογραφία, για να συνεχίσει την παιδευτική και επιστημονική λειτουργία του που επισημάνθηκε ήδη από την κριτική των προγενέστερων εκδόσεων.

Τα κείμενα [...] αποτελούν προσπάθεια συμπύκνωσης και κριτικής έκθεσης των θεμελιωδών πολιτικών απόψεων στοχαστών που έπαιξαν αποφασιστικό ρόλο στη διαμόρφωση της σύγχρονης πολιτικής σκέψης. Οι ερμηνείες που προτείνονται συνηγορούν το αποτέλεσμα πολύχρονης ενασχόλησης με το θέμα [...] Πρέπει να τονιστεί ότι ο καθηγητής Κιτρομπλίδης έχει πετύχει μια θαυμαστή ισορροπία πυκνότητας ιδεών, σαφήνειας επιχειρηματολογίας, αναλυτικής ακρίβειας αλλά και πλαστικότητας και καθαρότητας ύφους. Πιστεύω ότι οι παραδόσεις του αξίζουν της προσοχής όχι μόνο των σπουδαστών πολιτικής θεωρίας, αλλά και οποιουδήποτε μελετητή της σύγχρονης πολιτικής φιλοσοφίας, που ενδιαφέρεται για τις προοπτικές του φιλελευθερισμού.

Σ. Βιρβιδάκης,

Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση, τχ. 10 (Ιανουάριος 1987), σσ. 67-69.

Το βιβλίο είναι αναλυτικό και ιστορικό, βασίζεται στη σύγχρονη έρευνα και συζητά έργα των Bentham και Mill που δεν εμφανίζονται συχνά σε αντίστοιχες μελέτες στα αγγλικά [...] Προπάντων επιμένει στην πολυπλοκότητα της σκέψης των Bentham και Mill και αποφεύγει απλουστευτικές υποθέσεις και επιχειρήματα [...] Αυτό το βιβλίο θα είναι χρήσιμο ως επιστημονική εισαγωγή τόσο στις ιδέες των επί μέρους στοχαστών, όσο και στην εξέλιξη του Ευρωπαϊκού φιλελευθερισμού [...]

F. Rosen,

Utilitas. A Journal of Utilitarian Studies, τομ. 2, τχ. 1 (Μάιος 1990), σ. 166.

ISBN: 978-960-562-600-6



15785